

XORAZMNING ANTIK DAVR MADANIY-XO‘JALIK MARKAZLARINING TARKIB TOPISHI, SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Yusupova Laylo Umidbek qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Tarix mutaxassisligi magistranti.

E-mail: yusupovalaylo2076@gmail.com

Orcid 0009-0004-6702-5402

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20579952>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazmning antik davrdagi madaniy-xo‘jalik markazlarining tarkib topishi, shakllanish omillari va rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi.

Tadqiqotda vohaning tabiiy-geografik sharoiti, irrigatsiya tizimlari, urbanizatsiya jarayonlari hamda yirik qal‘a-shaharlarning iqtisodiy va madaniy hayotdagi o‘rni yoritilgan.

Natijalar Xorazm madaniy-xo‘jalik markazlari voha taraqqiyotining asosiy tayanchi bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Xorazm, antik davr, madaniy-xo‘jalik markazlari, urbanizatsiya, irrigatsiya, qal‘a-shaharlar, davlatchilik.

Аннотация. В статье рассматриваются процессы возникновения, формирования и этапы развития культурно-хозяйственных центров Хорезма в античный период.

Исследуются природно-географические условия оазиса, ирригационные системы, процессы урбанизации и роль крупных городищ в экономической и культурной жизни региона. Полученные результаты показывают, что культурно-хозяйственные центры являлись основой социально-экономического развития древнего Хорезма.

Ключевые слова: Хорезм, античный период, культурно-хозяйственные центры, урбанизация, ирригация, города-крепости, государственность.

Abstract. This article examines the emergence, formation, and developmental stages of cultural and economic centers in Khorezm during the Antiquity period. The study analyzes the oasis's geographical conditions, irrigation systems, urbanization processes, and the role of major fortified settlements in economic and cultural development. The findings indicate that cultural and economic centers served as the foundation for the socio-economic and political growth of ancient Khorezm.

Keywords: Khorezm, Antiquity, cultural and economic centers, urbanization, irrigation, fortified settlements, statehood.

KIRISH

Xorazm vohasi qadimdan Markaziy Osiyoning eng yirik tarixiy-madaniy va iqtisodiy markazlaridan biri sifatida e‘tirof etib kelinadi. Amudaryoning quyi oqimida joylashgan ushbu hudud o‘zining qulay tabiiy-geografik sharoiti, serhosil sug‘orma yer maydonlari va rivojlangan irrigatsiya tizimlari tufayli qadimgi davrlardanoq aholi uchun muhim yashash makoniga aylangan.

Aynan shu omillar ta'sirida vohada dastlabki o'troq dehqonchilik madaniyati shakllanib, keyinchalik yirik madaniy-xo'jalik markazlarining vujudga kelishi uchun zarur shart-sharoitlar yuzaga kelgan.

Antik davr Xorazm tarixida iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotning yangi bosqichi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davrda irrigatsiya tizimlarining takomillashuvi, dehqonchilik va hunarmandchilikning rivojlanishi, savdo aloqalarining kengayishi natijasida voha hududida ko'plab qal'a-shaharlar va ma'muriy markazlar shakllangan. Ko'zaliqir, Qal'aliqir, Jonbosqal'a, Qo'yqirilganqal'a, Tuproqqal'a va Akchaxonqal'a kabi yodgorliklar Xorazmda madaniy-xo'jalik markazlarining shakllanishi uzoq davom etgan tarixiy jarayon mahsuli ekanligini ko'rsatadi. Ushbu markazlar nafaqat aholi yashash manzillari, balki ishlab chiqarish, boshqaruv, mudofaa va madaniy hayotning muhim o'choqlari sifatida faoliyat yuritgan.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR SHARHI

Mazkur tadqiqot Xorazmning antik davr madaniy-xo'jalik markazlarining tarkib topishi, shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, unda tarixiylik, xolislik, tizimlilik va qiyosiy tahlil tamoyillari metodologik asos sifatida qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida tarix, arxeologiya, tarixiy geografiya hamda urbanizatsiya nazariyalarining o'zaro integratsiyalashgan yondashuvlaridan foydalanildi. Bu esa Xorazm vohasida yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarni kompleks tarzda tahlil qilish imkonini berdi.

Tadqiqotning asosiy metodlaridan biri tarixiy-qiyosiy metod hisoblanadi. Mazkur metod yordamida Xorazm hududidagi madaniy-xo'jalik markazlarining shakllanish jarayonlari Markaziy Osiyoning boshqa qadimgi vohalari, xususan, Sug'd, Baqtriya va Marg'iyona hududlaridagi urbanizatsiya jarayonlari bilan taqqoslandi.

Tadqiqotda arxeologik metod ham muhim o'rin tutadi. Ko'zaliqir, Qal'aliqir, Jonbosqal'a, Qo'yqirilganqal'a, Tuproqqal'a va Akchaxonqal'a kabi yodgorliklarda olib borilgan qazishmalar natijalari tahlil qilinib, ularning funksional vazifalari, qurilish bosqichlari hamda voha hayotidagi o'rni o'rganildi. Shuningdek, topilgan moddiy madaniyat namunalari, me'moriy qoldiqlar, sug'orish tizimlari va hunarmandchilik mahsulotlari asosida markazlarning iqtisodiy va madaniy salohiyati baholandi.

Tarixiy-geografik metod orqali antik davrda Amudaryo deltasi hududidagi tabiiy sharoitlar, suv tarmoqlarining joylashuvi va irrigatsiya tizimlarining rivojlanishi madaniy-xo'jalik markazlarining shakllanishiga ta'siri nuqtai nazaridan tahlil qilindi. Kartografik materiallar va arxeologik ma'lumotlarni o'zaro qiyoslash natijasida markazlarning hududiy joylashuvi hamda ular atrofida shakllangan xo'jalik zonalarini aniqlashtirildi.

Xorazmning qadimgi tarixi va madaniy-xo'jalik markazlarini o'rganish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar XX asrning birinchi yarmidan boshlab izchil olib borilmoqda. Ushbu yo'nalishdagi fundamental tadqiqotlar orasida mashhur olim Sergey Pavlovich Tolstovning «*Древний Хорезм.*

Опыт историко-археологического исследования» asari alohida o'rin egallaydi. Muallif Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi materiallari asosida vohaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotini keng yoritgan [1].

Ayniqsa, qadimgi qal'alar, irrigatsiya tizimlari va urbanizatsiya jarayonlariga oid xulosalari bugungi kunda ham o'z ilmiy ahamiyatini saqlab qolgan. Xorazmning sug'orish tizimlari va dehqonchilik madaniyati tarixini o'rganishda Yahyo G'ulomovning «Xorazmning sug'orilish tarixi» asari muhim manba hisoblanadi. Muallif qadimgi kanallar, suv taqsimoti tizimlari va ularning voha taraqqiyotidagi rolini tahlil qilib, irrigatsiya madaniyatining shakllanish bosqichlarini ilmiy asoslab bergan [2].

Qadimgi Xorazm manzilgohlarini o'rganishda Yelena Yulyevna Nerazikning «Поселения древнего Хорезма» monografiyasi muhim o'rin tutadi. Tadqiqotda vohadagi qishloq va shahar tipidagi manzilgohlarning joylashuvi, xo'jalik faoliyati va ijtimoiy tuzilishi keng yoritilgan.

Muallif aholi punktlarining irrigatsiya tizimlari bilan bog'liqligiga alohida e'tibor qaratgan [3].

Xorazmning mudofaa inshootlari va qal'a-shaharlari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda Evgeniy Viktorovich Rtveladzening «Древний Хорезм: города и крепости» asari muhim ilmiy manbalardan biri hisoblanadi.

Asarda Tuproqqal'a, Ayoqqal'a, Qo'yqirilganqal'a va boshqa yodgorliklarning me'moriy tuzilishi, tarixiy vazifalari hamda davlat boshqaruvi tizimidagi o'rni tahlil qilingan [4].

So'nggi yillarda Xorazm davlatchiligi va madaniyatiga oid yangi ilmiy qarashlar T.K. Xodjaniyozovning «Qadimgi Xorazm madaniyati va davlatchiligi» hamda B. Matboboyevning «Qadimgi Xorazm tarixi va madaniyati» asarlarida o'z aksini topgan. Ushbu tadqiqotlarda yangi arxeologik topilmalar asosida vohaning siyosiy tuzilishi, madaniy taraqqiyoti va shaharsozlik an'analari qayta baholangan [5].

Tahlil qilingan adabiyotlar Xorazmning antik davr tarixi va urbanizatsiya jarayonlarini yoritishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq mavjud tadqiqotlarda madaniy-xo'jalik markazlarining shakllanish bosqichlari, ularning o'zaro bog'liqligi va voha taraqqiyotidagi o'rni masalalari kompleks tarzda yetarlicha tadqiq etilmagan.

Shu sababli mazkur maqolada ushbu masala tarixiy, arxeologik va geografik ma'lumotlar asosida tizimli ravishda tahlil qilinadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Xorazmning antik davrdagi madaniy-xo'jalik markazlari uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyot jarayonining mahsuli bo'lib, ularning shakllanishi vohaning tabiiy-geografik sharoiti, sug'orma dehqonchilik tizimining rivojlanishi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Amudaryoning quyi oqimida joylashgan Xorazm vohasi qadimdan inson yashashi uchun qulay hududlardan biri hisoblangan. Daryoning serob suvlari va unumdor tuproqlar aholi uchun barqaror xo'jalik yuritish imkonini yaratgan. Aynan shu omillar vohada dastlabki o'troq manzilgohlarning paydo bo'lishiga, keyinchalik esa yirik madaniy-xo'jalik markazlarining shakllanishiga zamin yaratgan.

Tahlillar natijasida madaniy-xo'jalik markazlarining rivojlanishini bir necha bosqichlarga ajratish mumkinligi aniqlandi. Dastlabki bosqich miloddan avvalgi VII–VI asrlarga to'g'ri kelib, bu davrda vohada irrigatsiyaga asoslangan dehqonchilik xo'jaligi shakllana boshlagan.

Sugʻorish tarmoqlarining paydo boʻlishi aholi punktlarining muayyan hududlarda jamlanishiga olib kelgan [6].

Bu davrga oid Koʻzaliqir va Qalʼaliqir kabi yodgorliklar dastlabki maʼmuriy va xoʻjalik markazlarining shakllanish jarayonini aks ettiradi. Mazkur markazlar atrofida dehqonchilik maydonlari kengayib, aholining iqtisodiy faoliyati tobora murakkablashgan.

Ikkinchi bosqich miloddan avvalgi V–III asrlarni qamrab oladi. Bu davrda Xorazmda markazlashuv jarayonlari kuchayib, yirik qalʼa va qoʻrgʻonlar barpo etilgan. Sugʻorish tizimlarining takomillashuvi natijasida dehqonchilik mahsulotlari hajmi ortgan, ortiqcha mahsulot esa savdo va hunarmandchilikning rivojlanishiga turtki bergan. Natijada ayrim manzilgohlar oddiy qishloq koʻrinishidan chiqib, murakkab xoʻjalik va boshqaruv markazlariga aylana boshlagan. Bu jarayon Xorazm jamiyatida ijtimoiy tabaqalanish va boshqaruv tizimining shakllanayotganidan dalolat beradi [7].

Miloddan avvalgi II asrdan milodiy III asrgacha boʻlgan davr Xorazm madaniy-xoʻjalik markazlarining yuksalish bosqichi hisoblanadi. Aynan shu davrda Jonbosqalʼa, Qoʻyqirilganqalʼa, Ayoqalʼa va Tuproqqalʼa kabi yirik markazlar rivojlanib, vohaning siyosiy va iqtisodiy hayotida yetakchi oʻrin egallagan. Ushbu markazlar faqat mudofaa vazifasini bajarib qolmasdan, hunarmandchilik ishlab chiqarishi, savdo aloqalari va maʼmuriy boshqaruvning asosiy oʻchoqlariga aylangan. Arxeologik qazishmalar davomida aniqlangan kulolchilik ustaxonalari, metallga ishlov berish markazlari, omborxonalar va saroy majmualari bu yerlarda iqtisodiy hayot yuqori darajada rivojlanganligini koʻrsatadi [8].

Xorazmning iqtisodiy qudrati, avvalo, suv resurslaridan oqilona foydalanishga asoslangan edi. Har bir yirik markaz maʼlum bir sugʻorish tizimi bilan bogʻliq holda rivojlangan. Kanal va ariqlar nafaqat dehqonchilik uchun zarur suvni yetkazib bergan, balki aholi punktlarining joylashuvi va hududiy rivojlanishini ham belgilab bergan. Shu sababli qadimgi Xorazm shaharlarini irrigatsiya tizimlaridan ajratib oʻrganish mumkin emas.

Madaniy-xoʻjalik markazlarining taraqqiyoti hunarmandchilik ishlab chiqarishining rivojlanishi bilan uzviy bogʻliq boʻlgan. Qazishmalar natijasida topilgan sopol buyumlar, metall qurollar, zeb-ziynat buyumlari va qurilish materiallari Xorazm ustalarining yuqori mahoratga ega boʻlganligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, kulolchilik va metallsozlikning rivojlanishi ichki va tashqi savdo aloqalarining kengayishiga xizmat qilgan. Bu esa markazlarning iqtisodiy salohiyatini yanada mustahkamlagan. Madaniy-xoʻjalik markazlari vohaning maʼnaviy hayotida ham muhim oʻrin tutgan. Qoʻyqirilganqalʼa va Tuproqqalʼa kabi yodgorliklarda aniqlangan diniy marosimlarga oid inshootlar, monumental meʼmoriy majmualar va devoriy tasvirlar Xorazmda rivojlangan madaniy muhit mavjud boʻlganligini koʻrsatadi. Bu markazlar aholining diniy qarashlari, sanʼati va madaniy anʼalarining shakllanishida muhim rol oʻynagan. Shu jihatdan qaraganda, ular nafaqat iqtisodiy va siyosiy, balki madaniy taraqqiyot markazlari ham boʻlgan [9].

Xorazm madaniy-xoʻjalik markazlari rivojlanishining davlat boshqaruvi tizimi bilan ham chambarchas bogʻliq boʻlganligini koʻrsatadi. Yirik qalʼalar va saroy majmualarining mavjudligi markazlashgan hokimiyat tizimining shakllanganidan dalolat beradi. Ayniqsa, Tuproqqalʼa yodgorligi Xorazmshohlar qarorgohi sifatida vohaning siyosiy hayotida muhim oʻrin tutgan.

Bu yerda amalga oshirilgan boshqaruv faoliyati vohadagi boshqa markazlar bilan iqtisodiy va siyosiy aloqalarni muvofiqlashtirib turgan. Shuningdek, tabiiy-geografik omillar ham markazlarning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Amudaryoning o'zanini o'zgartirib turishi ayrim markazlarning tanazzulga yuz tutishiga, yangi hududlarda esa yangi markazlarning shakllanishiga sabab bo'lgan. Bu jarayon Xorazm tarixida iqtisodiy va demografik harakatlarning doimiy ravishda yangilanib turishiga olib kelgan. Natijada voha hududida markazlarning joylashuvi va ahamiyati davrlar davomida o'zgarib borgan.

XULOSA

Xorazmning antik davrdagi madaniy-xo'jalik markazlari voha tarixida muhim o'rin egallagan bo'lib, ularning shakllanishi va rivojlanishi uzoq davom etgan ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Amudaryoning quyi oqimidagi qulay tabiiy-geografik sharoitlar, sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi va irrigatsiya tizimlarining takomillashuvi Xorazmda dastlabki madaniy-xo'jalik markazlarining vujudga kelishiga asos yaratgan. Aynan suv resurslaridan samarali foydalanish vohada aholi sonining ortishi, yangi yerlarning o'zlashtirilishi va yirik manzilgohlarning shakllanishiga imkon bergan.

Tahlillar davomida Ko'zaliqir, Qal'aliqir, Jonbosqal'a, Qo'yqirilganqal'a, Ayozaqal'a va Tuproqqal'a kabi yodgorliklar Xorazm madaniy-xo'jalik markazlari taraqqiyotining turli bosqichlarini o'zida aks ettirishi aniqlandi.

Ushbu markazlar dastlab dehqonchilik va mudofaa ehtiyojlari asosida vujudga kelgan bo'lsa, keyinchalik hunarmandchilik, savdo, ma'muriy boshqaruv va madaniy hayotning yirik o'choqlariga aylangan. Bu esa Xorazmda urbanizatsiya jarayonlari va davlatchilik an'analari izchil rivojlanganligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. – Москва: Издательство Московского государственного университета, 1948. – 352 с.
2. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962. – 327 с.
3. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: Издательство Академии наук УзССР, 1957. – 313 с.
4. Matboboyev B. Qadimgi Xorazm tarixi va madaniyati. – Urganch: Xorazm, 2001. – 192 b.
5. Xodjaniyazov T.K. Qadimgi Xorazm madaniyati va davlatchiligi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – 248 b.
6. Неразик Е.Е. Поселения древнего Хорезма. – Москва: Наука, 1976. – 168 с.
7. Воробьева М.Г. Древние оросительные системы Хорезма. – Ташкент: Фан, 1973. – 186 с.
8. Аскарлов А.А. История Узбекистана (от древнейших времен до V века н.э.). – Ташкент: Ўқитувчи, 1993. – 248 с.
9. Jabborov I.M. O'zbek xalqi etnografiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. – 304 b.